

G. J. Schutte, ed., *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-sociaal congres 1891. De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland, 1891-1914* ('s-Gravenhage: Meinema, 1991, 334 blz., f35,-, ISBN 90 211 3555 8).

De industrialisering aan het einde van de negentiende eeuw confronteerde de samenleving met wat de sociale kwestie is gaan heten. De politieke, sociale, maatschappelijke en geestelijke leiders werden erdoor uitgedaagd standpunten te formuleren en beleid te ontwikkelen ten aanzien van de verheffing van de arbeider. Dat gebeurde, al naar gelang de ideologische achtergrond, in uiteenlopende richtingen. In dit boek zijn opstellen bijeengebracht, waarin het denken en doen in de christelijke wereld belicht worden. 1891 is als uitgangspunt genomen, omdat het kleur-bekennen daar toen een duidelijke aanvang had genomen: de katholieken konden door het verschijnen van de encycliciek *Rerum Novarum* niet langer hun ogen sluiten en de protestanten organiseerden voor het eerst een Christelijk-sociaal congres om de grenzen van hun sociale gezindheid te verkennen. Honderd jaar later, in 1991, werden deze Startmomenten uiteraard plechtig herdacht en deze bundel is daarvan een van de voortbrengselen.

In 1891 leek er consensus te bestaan dat ter leniging van de sociale nood de *caritas* als het probate middel had afgedaan ei. dat er nieuwe, aan de eisen van de tijd aangepaste instrumenten ontwikkeld moesten worden: ordening en sociale wetgeving, die door overheid, politiek en de voor het allergrootste deel nog te organiseren vakbeweging, het liefst gezamenlijk, gerealiseerd moesten worden. Een belangrijke drijfveer tot deze verandering van inzicht was de afval naar het socialisme en de daarmee gepaard gaande onkerksheid, die men op deze wijze een halt dacht te kunnen toeroepen. Dat betekende allerminst dat de christelijke wereld nu eenduidig van opvatting en koers was. Integendeel, katholieken en protestanten zouden, iedere groep voor zich, nog decennialang zwanger gaan van interne tegenstellingen, die zich vooral bij de keuze van de organisatiestructuur (vak- versus standsorganisatie) manifesteerden. De overschakeling van *caritas* naar belangenbehartiging was geen eenvoudige zaak, omdat de godsdienstige en zedelijke vorming, waaraan met name de kerkelijke leiders als uitvlucht uit de maatschappelijke ellende nog lang prioriteit gaven, in het gedrang kon komen. Het lijkt erop dat men aanvankelijk daarom meer energie stak in vormgevingskwesties dan in het ontwikkelen van een waarlijk sociaal beleid, en dat dat dan weer meer opgaat voor katholieken dan voor protestanten.

In het samenvattende slotopstel wijst de socioloog D. Th. Kuiper erop dat, toen de economische modernisering van ons land zich begon doorte zetten, de pluralisering van de samenleving reeds zover was voortgeschreden dat er op de vraag, hoe de sociale kwestie tegemoet moest worden getreden, wel een 'verzuild' antwoord moest komen. De kernopstellen illustreren dit, wellicht onbedoeld. J. A. Righart schetst het katholiek-sociaal denken en doen langs algemene lijnen, terwijl A. A. J. Thelen de uiterst ingewikkelde en moeizame patronen en verhoudingen binnen de katholieke arbeidersbeweging uiteenzet. H. J. Langeveld geeft de achtergronden, organisatie en resultaten van het eerste Christelijk-sociaal congres en L. J. Altena en A. J. P. Homan lopen de ontwikkeling van de protestants-christelijke werkliedenbeweging na. Wat in deze vier bijdragen opvalt, is het vrijwel geheel ontbreken van betrokkenheid op elkaar onder katholieken en protestanten. Het lijken twee volstrekt gescheiden werelden en in dit verband rijst de vraag, of de term 'christelijk-sociaal denken' uit de ondertitel niet een geforceerde constructie is om bij elkaar te brengen, wat nauwelijks bij elkaar hoort. Redacteur Schutte heeft wel gelijk, als hij in de verantwoording zegt dat in het als hoofdtitel gekozen bijbelwoord dat denken kortweg is samen te vatten, maar de praktijk is er toch een geweest, waarvoor zelfs het etiket 'eenheid bij verscheidenheid' een eufemisme zou zijn.

De bundel heeft iets heel aantrekkelijks, omdat nogal wat ruimte is ingebouwd voor opstellen

over de omgang met de sociale kwestie buiten de christelijke wereld in Nederland: de progressief-liberalen (Th. van Tijn), Engeland (M. van Os), Duitsland (J. C. Hess) en België (F. J. Verdoodt). Gelet op de discussies daar hoeft men de inspanningen van de katholieken en protestanten in ons land ondanks de geringe concrete resultaten in de behandelde periode niet per se af te doen als een inadequate reactie.

J. Bosmans

E. Lamberts, ed., *Een kantelend tijdperk. Une époque en mutation. Ein Zeitalter im Umbruch. De wending van de kerk naar het volk in Noord-West-Europa. Le catholicisme social dans le Nord-Ouest de l'Europe. Die Wende der Kirche zum Volk im nordwestlichen Europa (1890-1910). Handelingen van het colloquium. Comptes rendus du colloque. Akten des Kolloquiums Leuven, 22-23XI.1991* (KADOC-studies XIII; Leuven: University Press, Katholiek documentatie- en onderzoekscentrum, 1992, 282 blz., Bf1250,-, ISBN 90 6186 500 X).

Een van de aardigste conclusies die de herdenking van *Rerum Novarum* heeft opgeleverd, is wel dat het pauselijk document van veel minder belang blijkt te zijn geweest dan de oudere geschiedschrijving over kerk en catholicisme suggereerde. Ook de schrijvers van de bijdragen in de bovengenoemde bundel onderstrepen de continuïteit in een aantal ontwikkelingen, die onder een driedeling van ideologische, organisatorische en pastorale aspecten aan de orde worden gesteld. Nadat hij in zijn inleiding als vraagstelling nog heeft omschreven 'hoe in het spoor van *Rerum Novarum* een vernieuwde, volksgerichte kerk vorm kreeg' (9), moet de redacteur in zijn conclusie het effect van de encycliek dan ook aanduiden met termen als oriëntatie, versterking en stimulans. Van een initiërende en wegwijzende rol van Leo XIII's document is dus geen sprake geweest. Met het hoe en waarom van die traditionele beeldvorming houdt jammer genoeg geen van de betrokkenen zich expliciet bezig. Alleen Chr. Weber merkt terzijde op, dat naar zijn mening de encycliek van 1891 pas in het kielzog van *Quadragesima Anno* druk is bestudeerd, gewaardeerd en overgewaardeerd, zodat vanaf toen de beide teksten in één adem werden genoemd en beschouwd als de korte samenvatting van de kerkelijke sociale doctrine (207).

Wat men in *Een kantelend tijdperk* bijeengebracht vindt, zijn de bewerkte voordrachten van een van de vele colloquia die in 1991 over het onderwerp zijn georganiseerd. In Leuven lieten toen steeds vier historici, een Belg, een Duitser, een Fransman en een Nederlander hun licht schijnen over de drie genoemde aspecten in de ontwikkeling van de vier nationale catholicismen tussen 1890 en 1910. Omdat de teksten zonder onderscheid voorgedragen en geschreven werden door op hun specifieke gebied deskundigen valt er uit het boek het nodige te leren. Wanneer het echter de bedoeling was door middel van de bijdragen een wat systematischer vergelijking mogelijk te maken, kan de recensent er moeilijk omheen enkele beperkingen van het project aan te geven. Zo zijn de drie delen waarin de bundel uiteen valt — ideologie, volksbewegingen, pastorale strategieën—wel erg verschillend in omvang, en bevat het boek drie bijdragen die zó kort zijn, dat de lezer er niet veel wijzer van wordt. Bovendien ontbreekt om onopgehelderde redenen in het derde deel een artikel over Nederland, en hebben de auteurs het hun opgedragen thema soms op heel verschillende manier opgevat en uitgewerkt. Het artikel van Hilaire is kwalitatief beneden niveau.

De twee bijdragen over Nederland behoren tot de beste van de bundel. Bornewasser behandelt de ideologische kant van de zaak. Weliswaar suggereert de opbouw van zijn kleine studie, waarin een fase vóór en een na *Rerum Novarum* wordt onderscheiden, de nodige invloed van